

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Π. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΣΤΡΕΒΛΗ ΠΟΡΕΙΑ

1960 ————— 1974

Πολιτική και κουλτούρα
από τη δεκαετία του '60 στη δικτατορία

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Π. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ
&
ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΣΤΡΕΒΛΗ ΠΟΡΕΙΑ 1960-1974

Πολιτική και κουλτούρα
από τη δεκαετία του '60
στη δικτατορία

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Υπεύθυνος σειράς Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος

Πρώτη έκδοση Απρίλιος 2024

Επιμέλεια έκδοσης Ελένη Μπούρα

Διόρθωση τυπογραφικών δοκιμών Γιάννης Γαλανόπουλος

Σχεδιασμός εξωφύλλου Ρεντουάν Αμζλάν

© 2024, Εκδόσεις **ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ**,

Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου

ISBN 978-618-03-9964-2

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ 83964

Κ.Ε.Π. 6087, κ.π. 11730

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε μέσο ή τρόπο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Ιπποκράτους 118, 114 72 Αθήνα

τηλ.: 211 3003500, fax: 211 3003562

metaixmio.gr • e-mail: metaixmio@metaixmio.gr

Κεντρική διάθεση

Ασκληπιδίου 18, 106 80 Αθήνα

τηλ.: 210 3647433, fax: 211 3003562

Βιβλιοπωλεία ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

- Ασκληπιδίου 18, 106 80 Αθήνα

τηλ.: 210 3647433, fax: 211 3003562

- Πολυχώρος, Ιπποκράτους 118, 114 72 Αθήνα

τηλ.: 211 3003580, fax: 211 3003581

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ	
Τα αίτια, η επιβολή και η πολιτική δυναμική του καθεστώτος των συνταγματαρχών	17
<i>Μια ιδεολογικοποιημένη συζήτηση</i>	19
<i>Σχολές σκέψης για την επιβολή της χούντας</i>	25
<i>Δικτατορίες στην Ελλάδα και η χούντα του 1967</i>	35
<i>Στρατός και πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1963... ..</i>	43
<i>Παρένθεση. Η αναγκαία προϋπόθεση της δικτατορίας: η αποσάθρωση του πολιτικού συστήματος, 1963-1967.</i>	58
<i>The Dark Side of the Force: η απώλεια του πολιτικού ελέγχου επί του στρατού και η επιβολή της δικτατορίας, 1963-1967 ..</i>	63
<i>Η μεγάλη απογοήτευση των υποστηρικτών των θεωριών συνωμοσίας: το ζήτημα της αμερικανικής ανάμειξης στην επιβολή της δικτατορίας</i>	88
<i>Βαθιά νερά: η πολιτική ταυτότητα των χουντικών</i>	107
<i>Πιο βαθιά νερά: φασισμός ή υπερσυντηρητικό αυταρχικό καθεστώς;</i>	123
<i>Η χουντική μεθοδολογία διακυβέρνησης: ορισμένες επισημάνσεις</i>	128

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Π. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

Κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις, 1958-1974

Ο πατερναλιστικός τεχνοκρατικός εκσυγχρονισμός και
το μαζικοδημοκρατικό αναπτυξιακό πρότυπο 149

Από το άροτρο στην αλματώδη ανάπτυξη:

η πρώτη μετεμφυλιακή κοινωνία 156

Τα ανατρεπτικά σίζις στον δυτικό κόσμο 166

Επιτήρηση και περιορισμοί για τη μεταπολεμική

ελληνική νεολαία 174

Η ελληνική δεκαετία του '60 και η πολιτική αμφισβήτηση. . . 191

Τα δύο ανταγωνιστικά εθνικά σχέδια ανάπτυξης:

ο πατερναλιστικός τεχνοκρατικός εκσυγχρονισμός

και το μαζικοδημοκρατικό-λαϊκιστικό πρότυπο. 196

Νέες πνευματικές αναζητήσεις και η κληρονομιά

του Μεσοπολέμου 208

Το κοινωνικό ρήγμα και η διχαστική πολιτική 226

Ανοχή και ευδαιμονία: η κοινωνία της δικτατορίας 256

Επιτηρούμενη κοινωνία πολιτών, αφύπνιση, αντίδραση

και αντίσταση 271

Η αντιφατική κληρονομιά του «Πολυτεχνείου» 301

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η χούντα και η σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία . . . 309

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 325

Τα αίτια, η επιβολή και η πολιτική δυναμική του καθεστώτος των συνταγματαρχών

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Μια ιδεολογικοποιημένη συζήτηση

Η επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών στις 21 Απριλίου 1967 υπήρξε ένα τραυματικό γεγονός για το ελληνικό πολιτικό σύστημα και την κοινή γνώμη. Κατά τη δεκαετία του 1960 η Ελλάδα ήταν μια από τις πιο γοργά αναπτυσσόμενες χώρες στον κόσμο. Αν και ταλανιζόταν ακόμη από τις συνέπειες των δύο διχασμών του 20ού αιώνα (Εθνικός Διχασμός και εμφύλιος πόλεμος), φαινόταν να βρίσκεται σε πορεία εξομάλυνσης, βασισμένη πρωτίστως στη ραγδαία οικονομική ανάπτυξη, που δημιουργούσε τις προοπτικές της επούλωσης των πληγών. Επιπλέον, η χώρα περνούσε και μια φάση κατά την οποία το αίτημα της ολοκλήρωσης του εκδημοκρατισμού είχε έρθει στο προσκήνιο του δημόσιου διαλόγου. Η επιβολή δικτατορίας από μια κλίκα στρατιωτικών –δηλαδή μιας δικτατορίας λατινοαμερικανικού τύπου– σε μια τέτοια χώρα ερχόταν εμφανώς σε αντίθεση με την κοινωνική δυναμική που είχε αναπτυχθεί. Επιπλέον ανέστειλε τη διαδικασία της εξομάλυνσης, τόσο σημαντική για μια κοινωνία που είχε περάσει μέσα από την κόλαση το 1922-49 (Μικρασιατική Καταστροφή, προσφυγικό κύμα, χρεοκοπία το 1932, αλλεπάλληλα στρατιωτικά κινήματα το 1933-35, δικτατορία το 1936-41, πόλεμο το 1940-41, κατοχή το 1941-44, θανάτους από πείνα τον χειμώνα του 1941-42, υπερπληθωρισμό το 1943-44 και εμφύλιο

πόλεμο από το 1943 ως το 1949), είχε βρει τον δρόμο για την ανάπτυξη μετά το 1953, αλλά τώρα ξαναέπεφτε στην πολιτική ανωμαλία.

Τα πράγματα όμως ήταν ακόμα πιο περίπλοκα στο πεδίο των προσλήψεων. Στον τομέα αυτόν η χούντα προκάλεσε εξαιρετικά επώδυνες οπισθοδρομήσεις, υπό την έννοια ότι κατέφερε ένα βαρύτατο πλήγμα στις φιλοδυτικές δυνάμεις της χώρας (όχι μόνον τις πολιτικές αλλά και τις πνευματικές), ενέτεινε τον αντιαμερικανισμό σε παροξυσμικά επίπεδα και επέφερε τεράστιες αλλοιώσεις στην πολιτική κουλτούρα. Οι εμφυλιοπολεμικές, αντικομμουνιστικές ιδεοληψίες είχαν τα δικά τους τρομερά προβλήματα και δημιουργούσαν επώδυνα «βαρίδια» στο πολιτικό σύστημα. Η εμπειρία της χούντας απάλλαξε μεν το πολιτικό σύστημα από τα βαρίδια αυτά (επειδή τα επικαλέστηκε και έτσι τα απαξίωσε) και άνοιξε τον δρόμο για τη διενέργεια μιας ραγδαίας και βαθιάς μεταρρύθμισης το 1974-75, την οποία αποκαλούμε «μεταπολίτευση».¹ Ωστόσο, τελικά και σε μεσοπρόθεσμο ορίζοντα, η εμπειρία της χούντας, συνολικά αποτιμώμενη, δεν οδήγησε σε μια εξισορρόπηση· αντίθετα,

1 Βλ., μεταξύ άλλων, Γ. Κασσιμάτης, «Η μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975», στο *30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975: τα Ελληνικά Συντάγματα από το Ρήγα έως σήμερα*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2004, σσ. 165-232· Αντ. Κλάψης, *1974 – Μεταπολίτευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2021· Ευ. Χατζηβασιλείου, «Μεταπολίτευση, 1974-1975: στρατηγική, μεθοδολογία και ελλείμματα», στο Σπ. Βλαχόπουλος, Δ. Καιρίδης & Αντ. Κλάψης (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών: ανατομία μιας εποχής*, Πατάκης, Αθήνα 2019, σσ. 218-237.

ώθησε το εκκρεμές να κινηθεί προς την αντίθετη κατεύθυνση. Υπήρξε το έναυσμα για την επιβολή, στο πνευματικό πεδίο, των στερεοτύπων της Αριστεράς και για την εμφάνιση του φαινομένου που αποκλήθηκε «ρεβάνς των πτηνμένων».² Η ταπεινωτική δικτατορία επέτρεψε μια πέραν του δέοντος εργαλειοποίηση των προσλήψεων της σύγχρονης ιστορίας, από την πλευρά τώρα της Αριστεράς.

Το φαινόμενο εμπεριείχε και τη διάσταση της οπισθοδρομησης της ιστορικής κουλτούρας. Κατά τη δεκαετία του 1960 είχαν ανακύψει επιστημονικές ιστορικές μελέτες για τη σύγχρονη περίοδο που παρέπεμπαν σε ένα ελληνικό «πρώιμο μεταναθωρητισμό». Τα τέσσερα βιβλία των Ευάγγελου Κωφού, Θεόδωρου Κουλουμπή και Γιάννη Ιατρίδη, από το 1964 έως το 1972, εμφάνιζαν μια σειρά χαρακτηριστικών που προσιδιάζουν κατεξοχήν σε αυτό που διεθνώς χαρακτηρίστηκε ως μεταναθωρητική σχολή: δεν θεωρούν απόλυτα «δεδομένες» τις πολιτικές συμπεριφορές και αντιμετωπίζουν τα υπό μελέτη φαινόμενα ως διαδικασίες παρά ως προκαθορισμένες πράξεις ηθοποιών στη σκηνή.³ Φαινόταν ότι η μελέτη της ελληνικής

2 Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, «Η ρεβάνς των πτηνμένων», στο *Πενήντα χρόνια μετά τον Εμφύλιο*, Το Βήμα και Ερμής, Αθήνα 1999, σσ. 38-40.

3 Ε. Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1964· Τ.Α. Couloumbis, *Greek Political Reaction to American and NATO Influences*, Yale University Press, New Haven and London 1966· J.O. Iatrides, *Balkan Triangle: Birth and Decline of an Alliance across Ideological Boundaries*, Mouton, The Hague-Paris 1968· του ιδίου: J.O. Iatrides, *Revolt in Athens: the Greek*

μεταπολεμικής περίπτωσης είχε τις δυνατότητες να εξελιχθεί σε μια διεθνή πρωτοπορία.

Αλλά δεν έγινε έτσι. Μετά το σοκ του 1967, πολλοί μελετητές (και κυρίως αυτό το απροσδιόριστο μέγεθος, η «Δημόσια Ιστορία») κινήθηκαν στις ακριβώς αντίθετες κατευθύνσεις. Αντί της άνθησης ενός ελληνικού μεταναθεωρητισμού, σημειώθηκε η άνοδος ενός ιδιότυπου «αναθεωρητισμού»⁴ που δεν αναπαρήγαγε καν την επιστημονική μεθοδολογία του αντίστοιχου αμερικανικού της ίδιας εποχής, αλλά την αντικαθιστούσε με τον καταγγελτικό, ιδεολογικοποιημένο λόγο και την υπεραπλουστευτική χρήση των θεωριών συνωμοσίας μέσω του αντιαμερικανισμού και με μια ρηχή (βαλκανικού τύπου) αναπαγωγή της θεωρίας της εξάρτησης, των «αμερικανοκίνητων τανκς» κ.λπ. Κατά την άποψη αυτή, η χούντα υπήρξε, περίπου, το «φυσικό» αποτέλεσμα της κατάληξης του εμφύλιου πολέμου: εκεί κατέτειναν οι απλουστευτικές ερμηνείες που πρότειναν μια γραμμική, σχεδόν αναπόφευκτη, εξέλιξη «από τον Εμφύλιο στη Χούντα». Κατά την ίδια λογική, οι ελληνικές πολιτικές

Communist «Second Round», 1944-1945, Princeton University Press, Princeton 1972.

4 Ο όρος χρησιμοποιείται εδώ σε αντιστοιχία με την ομώνυμη σχολή σκέψης που αναπτύχθηκε στη δυτική ιστοριογραφία κατά τη δεκαετία του '60 και ασκούσε κριτική στην αμερικανική πολιτική στον Ψυχρό Πόλεμο, ειδικά με αφορμή τον πόλεμο του Βιετνάμ. Ως «παραδοσιακή» σχολή σκέψης εκλαμβάνεται η προγενέστερη βιβλιογραφία που απέδιδε τις ευθύνες για την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου αποκλειστικά στον σοβιετικό επεκτατισμό και στη φύση του σοβιετικού πολιτικού συστήματος της σταλινικής περιόδου.

δυνάμεις δεν διέθεταν αυτονομία, και συνεπώς όλα τα λάθη έπεφταν στον αμερικανικό «νεοϊμπεριαλισμό», του οποίου οι αστικές δυνάμεις (ιδίως δε η Δεξιά) ήταν απλώς οι δουλοπρεπίς υπηρέτες. Καθοριστικές σε αυτό το σημείο υπήρξαν οι μελέτες του Ανδρέα Παπανδρέου, του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, του Γιάννη Κάρη.⁵ Και έτσι την εποχή ακριβώς κατά την οποία η διεθνής ιστοριογραφία ξέφευγε από τις αναθεωρητικές απλουστεύσεις η ελληνική επανερχόταν σε αυτές, υπό την επήρεια της τραυματικής εμπειρίας της δικτατορίας και ως αντίδραση σε αυτήν. Και ακόμα και όταν, το 1973, εκδόθηκε στα ελληνικά το βιβλίο του Ιατρίδη για τα Δεκεμβριανά, το περίφημο *Εξέγερση στην Αθήνα*, για κάποιον περιέργο λόγο δημοσιεύτηκε χωρίς να υπάρχει στο εξώφυλλο ο ενοχλητικός υπότιτλος *the Greek Communist «Second Round»*. Αλλά και στην πρόσφατη επανέκδοσή του δεν υπάρχει. Υπάρχει, μάλιστα, άλλος υπότιτλος.⁶

Τα βιβλία του ελληνικού «αναθεωρητισμού» εκείνης της εποχής ήταν κατά βάση πολιτικά κείμενα ανθρώπων θυμωμένων που κινητοποιούνταν εναντίον της χούντας. Ήταν κείμενα πολιτικής αντίστασης. Ως τέτοια, οφείλουν να γίνονται κατανοητά μέσα στο πλαίσιο της εποχής τους και να είναι σεβαστά.

5 A.G. Papandreou, *Democracy at Gunpoint: The Greek Front*, Doubleday, New York 1970' C. Tsoucalas, *The Greek Tragedy*, Penguin, Harmondsworth 1969' J.A. Katris, *Eyewitness in Greece: the Colonels Come to Power*, New Critics, St. Louis 1971.

6 Βλ. Ι.Ο. Ιατρίδης, *Εξέγερση στην Αθήνα: τα γεγονότα που συγκλόνισαν την Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 1944*, Λιβάνης, Αθήνα 2014.

Το πρόβλημα δεν ήταν εκείνα τα βιβλία, αλλά το ότι ένα μεγάλο –αν όχι και μέχρι σήμερα κυρίαρχο– τμήμα της ελληνικής δημόσιας συζήτησης *παρέμεινε* «θυμωμένο» και μετά τη χούντα. Ίσως και επειδή τούτο ήταν τόσο άκοπο, ανέξοδο και αποδοτικό: δεν χρειαζόταν να κάνεις έρευνα και να κουραστείς· αρκεί να είχες μια (συγκεκριμένη) πολιτική άποψη. Η έλλειψη μεθοδολογίας και η απουσία πηγών (ή η αγνόσή τους) αντισταθμίζεται από την έκκληση στην ιδεολογία – ή στην απομίμηση της. Εκεί, τελικά, πήγαμε λάθος. Όχι επειδή υπήρχαν άνθρωποι που είχαν θυμώσει τότε. Αλλά επειδή «μείναμε» θυμωμένοι, και για αυτόν ακριβώς τον λόγο απομονωθήκαμε πνευματικά και αποκοπήκαμε από τη διεθνή επιστημονική και δημόσια συζήτηση.⁷

Η αλλοίωση της ιστορικής κουλτούρας δεν αφορούσε καν την περίοδο της χούντας. Επειδή ακριβώς οι «θυμωμένοι» αναζητούσαν τα αίτια της χούντας στις διαδικασίες επιβολής της –δηλαδή στην *προγενέστερη* περίοδο του μετεμφυλιακού κοινοβουλευτισμού–, προώθησαν στερεοτυπικού χαρακτήρα εμμονές για εκείνην παρά για τη χούντα. Ας δούμε, λοιπόν, ποιες απόψεις προβλήθηκαν στη διαδρομή του χρόνου στο επιστημονικό πεδίο για τα αίτια και τη φύση της δικτατορίας των συνταγματαρχών.

7 Βλ. σχετικά Ευ. Χατζηβασιλείου, «Η χαμένη ευκαιρία της ελληνικής ιστοριογραφίας: ο Γιάννης Ο. Ιατρίδης, το *Βαλκανικό Τρίγωνο* και η απορρύθμιση της δικτατορίας», *Athens Review of Books*, 3/28 (Απρίλιος 2012), σσ. 61-62.

Σχολές σκέψης για την επιβολή της χούντας

Η πρώτη σχολή σκέψης, η αναθεωρητική (πρωτίστως, στις πιο επιστημονικές εκφράσεις της, Α. Παπανδρέου, Κ. Τσουκαλάς, Γ. Κάτσης, όπως αναφέρθηκε παραπάνω) εμφανίστηκε κατά τη διάρκεια της χούντας. Υποστήριξε ότι η δικτατορία ήταν η «φυσική» εξέλιξη του μετεμφυλιακού καθεστώτος (1950-1967), το οποίο, κατά τη θέση αυτή, χαρακτηριζόταν από τη διακυβέρνηση από τα παρασκήνια, δηλαδή από σκιώδεις εξωθεσμικούς παράγοντες, και συγκεκριμένα το τρίπτυχο Στέμμα, Στρατός (ειδικά δε ο περιλάλητος ΙΔΕΑ), Αμερικανοί, που συγκροτούσαν ένα είδος «υπερκυβέρνησης» ή «παράλληλης κυβέρνησης» της χώρας. Ειδικά ο τελευταίος παράγοντας –οι πανταχού παρόντες Αμερικανοί–, με μπόλικες δόσεις CIA, προκάλεσε κυριολεκτικά ένα πάρτι. Η αλήθεια είναι ότι η αντίληψη-πρόσληψη τούτη ήταν, εν πολλοίς, συμβατή με προϋπάρχουσες τάσεις ενός μικρού έθνους και μιας κοινωνίας ταλαιπωρημένης και, για τούτο, ρέπουσας στον επιστημονικοφανή λαϊκισμό: την υπέρμετρη προβολή του «ξένου δακτύλου», την τάση προς τις θεωρίες συνωμοσίας, και οπωσδήποτε την αποφασιστικότητα πολλών παραγόντων του πολιτικού συστήματος να μην αναστοχαστούν τις δικές τους ευθύνες αλλά να τις χρεώσουν αλλού.

Η ερμηνεία αυτή, ελαυνόμενη από τον πραγματικό θυμό εκείνης της εποχής για τη χούντα, ήταν επιθετική, ελάχιστα βασισμένη σε πραγματολογικά στοιχεία και προσανατολισμένη σε μισές αλήθειες – αλλά πραγματικά «πολύ» μισές. Κλασικό

παράδειγμα ήταν η περίπτωση της αντίδρασης του Α. Παπανδρέου σε παρεμβάσεις το 1964 αξιωματούχου της αμερικανικής «υπηρεσίας πληροφοριών», του Βίνσεντ Τζούς. Μόνο που με αυτόν τον όρο αποδόθηκε στα ελληνικά η United States Information Agency, δηλαδή η υπηρεσία προπαγάνδας στην οποία ανήκε ο αξιωματούχος, και όχι η Central Intelligence Agency⁸ η ελληνική λέξη «πληροφοριών» κάλυπτε, με έναν πολύ δημιουργικό τρόπο, μια στην καλύτερη περίπτωση ασάφεια (και στη χειρότερη ένα λάθος, ίσως και πθελημένο) στη μετάφραση, που δημιουργούσε σοβαρή παρανόηση για το ποιος παρενέβη και εναντίον ποιου αντιστάθηκε ο Ανδρέας υπερασπιζόμενος την εθνική αξιοπρέπεια. Από την άλλη πλευρά, ο Ανδρέας Παπανδρέου πράγματι συγκρούστηκε με τον Λάφλιν Κάμπελ, τον επικεφαλής του σταθμού της CIA στην Αθήνα, το έτος 1961· αλλά στις σχετικές αφηγήσεις αποσιωπήθηκε ότι ο Κάμπελ –αρχηγός του κλιμακίου της CIA στην Αθήνα και όχι ένας οποιοσδήποτε πρακτορίσκος– απομακρύνθηκε από το πόστο του επειδή ο (κατά τα άλλα, θεωρούμενος ως αντιαμερικανός) Ανδρέας προκάλεσε την απομάκρυνσή του χάρη στις επαφές που όντως διέθετε στον Λευκό Οίκο του Τζον Κέννεντυ. Απομακρύνθηκε, μάλιστα, αμέσως έπειτα από επίσκεψη του Ανδρέα στην Ουάσινγκτον και σχετικό διάβημά του στον Καρλ Κέυσεν του Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας του Κέννεντυ.⁸ Με

8 Αναφορά στα δύο επεισόδια στο R.V. Keeley, *Η αμερικανική προεξέλιξη και η κατάρρευση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, 1966-1969: η μαρτυρία ενός διπλωμάτη*, Πατάκης, Αθήνα 2010, σσ. 102-105.

άλλα λόγια, το 1961-62 ο Ανδρέας ήταν πιο ισχυρός στο *αμερικανικό πολιτικό σύστημα* από τον Αμερικανό επικεφαλής του κλιμακίου της CIA στην Αθήνα. Όσο για το επεισόδιο του 1964, ο Ανδρέας συγκρούστηκε πράγματι με έναν Αμερικανό αξιωματούχο ο οποίος όμως δεν ανήκε στη CIA, αλλά με πολύ εύστοχη διατύπωση δημιουργούνταν η εντύπωση ότι ανήκε. Πρόκειται απλώς για ένα παράδειγμα των μισών αληθειών που συνδέονται τόσο άμεσα με το κλίμα των fake news της εποχής εκείνης, και κατά τούτο είναι ενδεικτικό.

Στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκε από τους μελετητές εκείνης της εποχής και η εικόνα ενός στρατού που συνωμοτούσε συστηματικά εναντίον των λαϊκών ελευθεριών και του οποίου ο κύριος ρόλος ήταν η εσωτερική ασφάλεια, δηλαδή ο αγώνας εναντίον των κομμουνιστών, και όχι η υπεράσπιση των εξωτερικών συνόρων του έθνους.⁹ Με αυτές τις αφετηρίες, αυτονόητα προβαλλόταν η άποψη ότι το πολίτευμα της μετεμφυλιακής εποχής δεν ήταν καν δημοκρατία, ενώ αυτό που έκαναν στις 21 Απριλίου 1967 οι συνταγματάρχες δεν ήταν τίποτε άλλο από την αποκάλυψη της εκτέλεσης των ίδιων καθηκόντων που είχαν οι στρατιωτικοί και πριν, δηλαδή να στραγγαλίζουν τις λαϊκές ελευθερίες ως πράκτορες ή ενεργούμενα των νεοϊμπεριαλιστών Αμερικανών. Ας επαναληφθεί ωστόσο: αυτή η αντίληψη είναι και στις ημέρες μας η επικρατούσα στο πεδίο της Δημόσιας Ιστορίας.

9 Για την ερμηνεία αυτή βλ. και Γ.Π. Ρουμπάτης, *Δούρειος Ίππος: η αμερικανική διείσδυση στην Ελλάδα 1947-1967*, Οδυσσέας, Αθήνα 1987.

Η δεύτερη χρονικά κατηγορία ερμηνειών –ας την αποκαλέσουμε «μεταδικτατορική»– ήταν πιο μετριοπαθής και πολύ περισσότερη βασισμένη σε αξιόπιστα στοιχεία. Η επιβολή της χούντας έτεινε, με τρόπο πραγματικά φυσικό (και ιδιαίτερα σε ένα πρώιμο στάδιο, δηλαδή πριν από τη δημοσιοποίηση επαρκών πηγών για το 1967), να «επιχρωματίζει» και τις προγενέστερες της χούντας εποχές. Με απλούστερα λόγια: όταν το 1971 έβλεπε (ή το 1978 θυμόταν) ένας παρατηρητής το στρατιωτικό καθεστώς στην Ελλάδα, έτεινε να υποθέτει ότι ο στρατός είχε αντιστοίχως και μια αυξημένη παρουσία κατά τα χρόνια έως το 1967. Αυτή η σχολή σκέψης, που εμφανίστηκε στα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια, βασιζόταν υπέρμετρα –σχεδόν αποκλειστικά– στις πηγές που είχαν δημοσιοποιηθεί έως τότε, δηλαδή πρωτίστως στις πηγές της δεκαετίας του 1940, άρα της εποχής του ελληνικού εμφύλιου πολέμου. Και υπήρχαν πράγματι πολλά στοιχεία που παρέπεμπαν, ιδίως το 1944-52, σε έναν ιδιότυπο θεσμικό (ή παραθεσμικό) ρόλο του στρατού καθώς και στην αμερικανική διείσδυση στη διαδικασία λήψης αποφάσεων στην Αθήνα. Έτσι, η ύπαρξη της παράνομης οργάνωσης ΙΔΕΑ (Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών) στους κόλπους του στρατού –η οποία στα τέλη της δεκαετίας του 1940 είχε ως μέλη της τη συντριπτική πλειοψηφία των εν ενεργεία στρατιωτικών– ήταν ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός.¹⁰ Ο στρατός πράγματι αυτονομή-

10 Ν.Α. Σταύρου, *Συμμαχική πολιτική και στρατιωτικές επεμβάσεις: ο πολιτικός ρόλος των Ελλήνων στρατιωτικών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1976.

θπε από την πολιτική εξουσία όταν ανέλαβε την αρχιστρατηγία ο Αλέξανδρος Παπάγος το 1949¹¹ – και ήταν λογικό και θεμιτό τότε, δηλαδή στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970, να τεθεί το ερώτημα του κατά πόσο τούτη η θεσμική αυτονόμηση, του 1949, τελικά αποτέλεσε την αρχή της πορείας που θα κατέληγε το 1967 στην επιβολή ενός καθεστώτος στρατιωτικού. Η αμερικανική διείσδυση στη διαδικασία λήψης αποφάσεων στην Ελλάδα όντως ανέκυψε το 1947-52,¹² και ήταν εξίσου θεμιτό να τεθεί το ερώτημα κατά πόσο συνεχίστηκε έως το 1967. Επομένως, αυτή η σχολή σκέψης εντόπιζε την έρευνά της στα χρόνια του Εμφυλίου και, επειδή χρησιμοποιούσε τις πηγές εκείνης της εποχής (και όχι της μεταγενέστερης του 1952-67), ήταν κάπως αποσπασματική: ο εντοπισμός στα φαινόμενα του 1947-52 οδηγούσε στην υπόθεση (που δεν έμενε πάντοτε άρρητη) ότι τα ίδια αυτά φαινόμενα συνεχίστηκαν και τα χρόνια 1952-67.

11 Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 191-202 και 260-261. Για μια πιο πρόσφατη μελέτη που αποδέχεται αυτή τη θεωρία της «αυτονόμησης» του στρατού στην ευρύτερη περίοδο από τον εμφύλιο έως τη χούντα βλ. Ο. Anastasakis & Κ. Lagos, «The Greek Military Junta's Exceptionalism in Historical and Comparative Perspectives», στο Ο. Anastasakis & Κ. Lagos (επιμ.), *The Greek Military Dictatorship: Revisiting a Troubled Past, 1967-74*, Berghahn, New York and Oxford 2021, εισαγωγή, που βασίζεται ωστόσο σε βιβλιογραφικά δεδομένα μάλλον παρωχημένα παρά σε αρχειακή-πρωτογενή έρευνα.

12 Αργ. Φατούρος, «Πώς κατασκευάζεται ένα επίσημο πλαίσιο διείσδυσης: οι Ηνωμένες Πολιτείες στην Ελλάδα, 1947-1948», στο Ι.Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 419-460.

Μια τρίτη ερμηνεία –ας την αποκαλέσουμε, με λίγη τόλμη, «αντιφιλελεύθερη»– εμφανίστηκε αργότερα από τις άλλες δύο. Είναι προϊόν της δικής μας γενιάς. Εκφράζει την προσπάθεια να προβάλλονται παρτακτικά οι δικτάτορες (ή άλλης μορφής ακροδεξιοί) μαζί με τους εκπροσώπους των μετριοπαθών αστικών δυνάμεων ως μέρη του ίδιου φιλοδυτικού κόσμου, με σκοπό να αποδοθούν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, οι δικτάτορες στις αστικές πολιτικές δυνάμεις, να εξομοιωθούν οι μεν με τις δε και να απαξιωθούν συνολικά οι αστικές πολιτικές δυνάμεις. Για να τεθεί το θέμα πιο απλά, επιχειρείται να «δειχθεί» πως αφού οι αστικές δυνάμεις ήταν αντικομμουνιστικές και οι δικτάτορες ήταν αντικομμουνιστές συνεπάγεται ότι οι αστικές δυνάμεις και οι χουντικοί ήταν το ίδιο. Πρόκειται για κραυγαλέο παράδειγμα πολιτικής χρήσης της ιστορίας. Από τις τρεις αυτές ερμηνείες το παρόν βιβλίο δεν θα ασχοληθεί με την τελευταία, την «αντιφιλελεύθερη», η οποία δεν παρουσιάζει κάτι παραπάνω από έναν επιστημονικοφανή λόγο για την παραγωγή βολικών πολιτικών στερεοτύπων, χωρίς μάλιστα να έχει και το σοβαρότατο ελαφρυντικό των συγγραφέων της πρώτης ερμηνείας, δηλαδή την ανάγκη αντίστασης σε μια χούντα.

Από τις δύο προηγούμενες ερμηνείες είναι πολύ εύκολο να απορριφθούν οι υποθέσεις της πρώτης, της «αναθεωρητικής». Η έρευνα στις χιλιάδες χιλιάδων σελίδες του αρχειακού υλικού που έχει έως σήμερα δημοσιοποιηθεί, ελληνικού και ξένου, έχει δείξει ότι, ενώ πράγματι το Στέμμα είχε έναν ενεργό ρόλο στην πολιτική την περίοδο της κυβερνητικής αστάθειας έως το

1952 (και τον είχε εν μέρει και επειδή οι ίδιες οι πολιτικές δυνάμεις επιζητούσαν την ανάμειξή του στις πολιτικές διεργασίες),¹³ μετά την ανάδειξη ισχυρών πρωθυπουργών (Αλέξανδρου Παπάγου, Κωνσταντίνου Καραμανλή) αποσύρθηκε από την ανάμειξη στην ενεργό πολιτική. Αλλά επιζήτησε εκ νέου έναν σοβαρό τέτοιο ρόλο στη δεκαετία του 1960, πρώτα (και πιο πρόσκαιρα) στις εκλογές του 1961, αλλά ειδικά όταν τον Δεκέμβριο του 1963 ο Γεώργιος Παπανδρέου, αποκαλούμενος «Γέρος της Δημοκρατίας», έδωσε στον βασιλιά Παύλο αυτό που δεν του είχαν δώσει ο Παπάγος και ο Καραμανλής, δηλαδή τον έλεγχο του στρατού (και τον έδωσε για να εξασφαλίσει σε αντάλλαγμα τις νέες εκλογές, που θα του έδιναν την κοινοβουλευτική πλειοψηφία).¹⁴ Αλλά δεν εντοπίζεται ρόλος του Στέμματος ή του Στρατού σε σειρά κρίσιμων αποφάσεων που έλαβαν οι κυβερνήσεις του 1952-63, όπως το Κυπριακό, η οικο-

13 J.O. Iatrides, «Αμερικανικές παρεμβάσεις στην Ελλάδα του πρώιμου Ψυχρού Πολέμου: η αναζήτηση του “ισχυρού ανδρός” και η “λύση Παπάγου”», στο Ν. Μαραντζίδης, Ι. Μιχαηλίδης & Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος: επεκτείνοντας τις ερμηνείες*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018, σσ. 19-48.

14 Βλ., μεταξύ άλλων, Κ.Ε. Μπότσιοι, «Η αρχή του τέλους της βασιλευμένης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60», στο Α. Ρήγος, Σ.Ι. Σεφεριάδης & Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σσ. 103-125· Ευ. Χατζηβασιλείου, «Αυταπάτες, διλήμματα και η αποτυχία της πολιτικής: ο στρατός στην πορεία προς τη δικτατορία», στο Μ. Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μπιστοτάκης και Παπαζήσης, Αθήνα 2009, σσ. 417-442.

νομική ανάπτυξη, οι σχέσεις με τους Αμερικανούς και το ΝΑΤΟ, η καταλυτικής σημασίας σύνδεση με την ΕΟΚ – κάτι που αναιρεί τον ισχυρισμό ότι αυτοί ήταν οι πανίσχυροι παράγοντες που καθοδηγούσαν την ελληνική πολιτική από τα σκοτάδια των παρασκηνίων. Ο κύριος ρόλος του μετεμφυλιακού στρατού –δείχνουν οι σύγχρονες μελέτες, βασισμένες σε αρχειακό υλικό, ελληνικό, αμερικανικό, βρετανικό και ΝΑΤΟϊκό– ήταν η εξωτερική ασφάλεια της χώρας, όχι η εσωτερική.¹⁵ Αντίστοιχα, η περίοδος της μεγάλης εξάρτησης από τις ΗΠΑ τερματίστηκε μετά το 1952, όταν οι ίδιοι οι Αμερικανοί επιζήτησαν τη μείωση της βοήθειάς τους προς την Ελλάδα, ενώ ανέκυψαν ισχυροί πρωθυπουργοί με μεγάλη λαϊκή και κοινοβουλευτική πλειοψηφία που αποδείχθηκαν πολύ περισσότερο ικανοί να ακολουθήσουν μια αυτόνομη πορεία. Σύντομα, η Αθήνα, υπό τον Καραμανλή, προσπάθησε να εξισορροπήσει αυτή την εξάρτηση από την Ουάσινγκτον προσεγγίζοντας τη νέα διαδικασία ενοποίησης στη Δυτική Ευρώπη, κάτι που ενθάρρυναν και οι Αμερικανοί, αν μη τι άλλο γιατί ήλπιζαν ότι έτσι τα διαρκή, επίμονα και πιεστικά ελληνικά αιτήματα για οικονομική βοήθεια θα κατευθύνονταν στην Ευρώπη και όχι σε αυτούς. Οι θεωρούμενοι ως παντεπόπτες Αμερικανοί έκαναν λάθος προβλέψεις για το ποιος θα αναλάμβανε την πρωθυπουργία το

15 Ευ. Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων: η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2009· D. Chourchoulis, *The Southern Flank of NATO, 1951-1959: Military Strategy or Political Stabilization*, Lexington Books, Lanham, MD 2014.

1955, για το αποτέλεσμα των εκλογών του 1958, για το αν ο Καραμανλής θα κέρδιζε τις εκλογές του 1963.¹⁶ Δεν σημαίνει, βέβαια, ότι όλα ήταν τέλεια στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, που αγωνιζόταν να ξεφύγει από το φάσμα της υπανάπτυξης με έντονα τα βαρίδια, πολιτικά και ψυχολογικά, των δύο πρόσφατων δικασμών της. Αλλά η εικόνα των εξωθεσμικών κέντρων και της καθοδήγησης της ελληνικής πολιτικής από αυτά απλώς δεν είναι ακριβής.

Η δεύτερη σχολή σκέψης, η «μεταδικτατορική», πολύ πιο εμπεριστατωμένη πραγματολογικά, είναι πάντως αποσπασματική και βασίζεται σε μια άρρητη υπόθεση: ότι δηλαδή αυτό που «βλέπει» κανείς για την (και όντως υπάρχει στην) περίοδο του εμφύλιου πολέμου εξακολουθεί να υπάρχει και ύστερα από αυτήν. Ωστόσο, τα διαθέσιμα στοιχεία καταδεικνύουν πως ούτε η αυτονόμηση του στρατού συνεχίστηκε μετά το 1951 ούτε ο ΙΔΕΑ ήταν μια οργάνωση που επιδίωκε να επιβάλει δικτατορία ούτε και οι Αμερικανοί διατήρησαν τη διείσδυσή τους στην ελληνική διαδικασία λήψης αποφάσεων μετά το 1952.

Στο βιβλίο αυτό θα δούμε τη συνολικότερη εικόνα που έχει σχηματιστεί από τη σύγχρονη έρευνα – που αποτελεί την τέταρτη ερμηνεία. Αυτή αντιστοιχεί σε μια μάλλον «μεταναθεω-

16 E. Hatzivassiliou, «Shallow Waves and Deeper Currents: the US Experience of Greece, 1947-1961. Policies, Historicity, and the Cultural Dimension», *Diplomatic History*, 38 (2014), σσ. 83-110· Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 307.

ρηπτική» σχολή σκέψης (μήπως όμως θα ήταν καλύτερο να την αποκαλέσουμε «νέα ιστοριογραφία» για τη μετεμφυλιακή εποχή;) στην οποία κρίσιμο ρόλο παίζει η προσπάθεια μιας λειτουργικής κατανόησης, με βάση την εξαντλητική έρευνα των πηγών, για το τι πραγματικά συνέβη στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Αξίζει να τονιστεί ότι, με δεδομένες αυτές τις θεμελιώδεις μεθοδολογικές επιλογές, και όπως συνέβη και στον διεθνή «μεταναθεωρητισμό», σε τούτη τη σχολή σκέψης δεν έχει τόση σημασία αν ένας συγγραφέας είναι «δεξιός», «κεντρώος» ή «αριστερός», καθώς η βασική στήριξη στις πηγές δημιουργεί βασικούς διαύλους επικοινωνίας μεταξύ τους. Στις ημέρες μας πράγματι έχει καταστεί διαθέσιμο ένα τεράστιο υλικό, αρχειακό και άλλο – αρχεία μάλιστα πολλών και διαφορετικών χωρών, συμπεριλαμβανομένων των αμερικανικών πηγών και υλικού της CIA. Υπάρχει σειρά εξαιρετων σχετικών μελετών στη διεθνή και στην ελληνική βιβλιογραφία οι οποίες αντιμετωπίζουν αυτό το θέμα. Και τα συμπεράσματα είναι σαφή: η χούντα δεν ήρθε ούτε ως το «φυσικό» ή «αναπόφευκτο» αποτέλεσμα της νίκης των φιλοδυτικών δυνάμεων στον εμφύλιο πόλεμο ούτε ως η έξωθεν επιβολή από τους κακούς Αμερικανούς. Είχε εσωτερικά αίτια και υπήρξε το αποτέλεσμα μιας παταγώδους αποτυχίας του ελληνικού πολιτικού συστήματος στη δεκαετία του 1960. Αυτή την άποψη θα παρουσιάσουμε στις επόμενες σελίδες.

ΣΤΡΕΒΛΗ ΠΟΡΕΙΑ

1960 ——— 1974

Τι εκπροσώπησε η δικτατορία των συνταγματαρχών στην ελληνική ιστορία; Ήταν μια «παρένθεση» που έκλεισε έτσι απότομα όπως άνοιξε ή μήπως εξέφρασε τάσεις που επιβίωσαν και μετά την πτώση της; Ποιες ήταν οι απαρχές της και ποιες οι συνέπειές της στον μακρύ χρόνο; Η μελέτη καλύπτει τα αίτια της απριλιανής δικτατορίας στη διάρκεια της δεκαετίας του '60 καθώς και την κληρονομιά της στην περίοδο της δημοκρατίας που ακολούθησε. Σκοπός δεν είναι η αναπαραγωγή κοινών τόπων αλλά η παρουσίαση νέων οπτικών, υποθέσεων και ερμηνειών.

Το βιβλίο είναι διαρθρωμένο σε δύο μέρη. Στο πρώτο, γίνεται αναφορά στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου και αναλύονται διεξοδικά τα αίτια που οδήγησαν στην επιβολή της δικτατορίας αλλά και τα βασικά χαρακτηριστικά της διακυβέρνησης κατά τη διάρκεια της 7ετίας. Στο δεύτερο μέρος, περιγράφονται οι κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις της μακράς δεκαετίας του '60 και οι μεταλλάξεις της ελληνικής κοινωνίας στη δεκαετία του '70.

ISBN: 978-618-03-3964-2

9 786180 339642

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ 83964

metaixmio.gr

ΔΙΑΘΕΣΙΜΟ
ΚΑΙ ΣΕ

e-book